

Кухаренко Олександр Олексійович
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри телерепортерської майстерності
Харківської державної академії культури
art-red@ukr.net

ТОТЕМНЕ СВЯТО ЯК ОСНОВА ТВАРИННОГО КУЛЬТУ

У статті проводиться паралель між архаїчним тотемним святом і ведмежим у народів Півночі та Далекого Сходу. Автор доводить, що порушення головних табу тотемізму – вживання м'яса священної тварини та інцестуальні зносини всередині роду дійсно мали місце в середовищі давніх мисливців. У подальшому можливо використовувати композицію тотемного свята для дослідження структури та пошуків давніх відголосків у національних обрядах, символіці та творах мистецтва.

Ключові слова: тотемізм, ведмеже свято, табу.

Кухаренко Александр Алексеевич, кандидат филологических наук, доцент, доцент кафедры телерепортерского мастерства Харьковской государственной академии культуры

Тотемный праздник как основа животного культа

В статье проводится параллель между архаичным тотемным праздником и медвежьим у народов Севера и Дальнего Востока. Автор доказывает, что нарушение главных табу тотемизма – употребление мяса священного животного и инцестуальные сношения внутри рода действительно имели место в среде древних охотников. В дальнейшем можно использовать композицию тотемного праздника для исследования структуры и поисков древних отголосков в национальных обрядах, символике и произведениях искусства.

Ключевые слова: тотемизм, медвежий праздник, табу.

Kukharenko Oleksandr, PhD in Philology, Associate Professor, Kharkiv State Academy of Culture

Totemic feast as a basis for animal cult

Under condition of persuasion, that totemic feast looked in such way as described by the researches, its sense and structure may be used for the research of folk ritualism, national culture and art. Proving truth of S. Freud's hypothesis is a primary objective of the present research.

At the beginning of their existence people lived in horde governed by a father. Sons bent to the father and he possessed all women. Once sons lined up against the father and killed him. However, feeling of guilt that distinguishes a human from animal, lead brothers to repentance: no longer did they wish to possess women who belonged to the father. The process of substitution instead the father chose an animal that became a totem. In such way appeared two main taboos of totemism: not to kill a totem and not to have sexual relationship with it. But once a year there was a totemic feast when the taboo was violated: totem was killed, its meat was eaten, orgy with incestuous intercourse was arranged. After some time repentance came and the tribe esteemed main taboos the whole year long till the next feast.

One may prove or disprove the hypothesis having compared totemic feast with bear holiday of the people of the North and the Far East. We will refer to the works by B. Pilsudskyi and B. Vasyliiev that saw the world in 1914 and 1948 correspondingly. Murder of the worship animal forms the basis of the modern bear holiday. At the beginning of celebration frivolous intercourse of the people of different sex are strictly forbidden. However after the murder everything radically changes: adults warmed up by alcohol, in full surrender to the thoughts about sexual intercourse and actions as to satisfaction of sexual needs. Animal crop seemed via sexual congress to which was dedicated ceremony of the bear holiday – feint and imitation of sexual actions. It makes possible to connect the mentioned ceremonies not only with totemic faiths but also with magic. Proceeding from the mentioned facts, one can state that orgy as element of totemic feast was not a goal in itself; humans' sexual congress had by all means to facilitate coitus of zoomorphic divinities necessary for multiplication of animals. The mentioned nations are on the lowest levels of human development, when the need in amusement is extremely strong. Therefore, one can explain events that are special relict of the ancient ceremonies and that are called for provision of preservation and multiplication of animals. They are expressed in particular ritual attitude to genital organs of bear, in the use of specially made wooden phalluses while dancing, in performance of stages of erotic character, as well as songs and dances of shameless content.

Change before and after murder is confirmed by symbols of the feast. In the night before murder of the bear, empty sheathes hung near the belt of each woman: use of knives was prohibited. But in the morning men brought sabers and quivers to the ground where the bear was murdered. Saber or knife were considered to be personification of penis, sheath – vagina, and inclusion of arms to sheathes – a symbol of sexual intercourse. One cannot object that symbols of nations at the primitive level of development is expressed more considerably and has remarkable practical importance.

The interrelation between totemic religion and exogamy appeared when men began searching brides for them among representatives of stranger families which belonged to other totems. The result was the invention of the new taboo for totemism. It meant not to have intercourse with totem. Under totem each man understood all women and girls of his tribe, and this prohibition, maybe a little transformed, exists among nations who honor beast cult. Bear is considered

to be a mother's younger brother, and the myth tells about the marriage of a girl and a bear who had stolen her. The bear met her brother and dying from his arrow he ordered that only brother in law may skin him and lay him to rest. Restrictions in eating bear meat were stricter for women of their blood and less strict for women taken from other family. Thus, according to the myth, fore feet should be eaten by the wife of the bear's master, while for "sisters", in other words for women of their blood, all fore part of carcass was prohibited meat. This confirms that bear totem is related to maternal blood and goes back to antiquity, that particular time when search of bride within the family was changed to exogamous marriage.

Therefore, composition of totem feast, considered and researched by S. Freud in the work "Totem and Taboo", correlates with bear holiday of the nations of the North and the Far East. Thus such elements as violation of the main taboos of totemism – eating meat of sacred animal and incestuous intercourse in the family, as well as repentance for the done, were in evidence in ancient societies of hunters and stock-breeders. Further, we may use sense of actions and composition of totem feast for the research of the structure and search of ancient repercussions in the national ceremonies, symbols and pieces of art.

Key words: totemism, bear holiday, taboo.

Тотемне свято давніх мисливців не лише являло обрядову основу, а й регулювало життєдіяльність роду. Науковий підхід із зазначених позицій здатен пролити світло й на українську традиційну обрядовість, народну творчість, національну культуру й мистецтво. Однак це матиме сенс, коли ми будемо твердо переконані, що тотемне свято виглядало саме таким чином, а всі його елементи подані без викривлень і спотворень.

Перші ґрунтовні дослідження тотемного свята належать Д. Фрезеру та В. Вундту, які з'явилися в останній чверті XIX ст. На їхній основі З. Фрейд побудував теорію походження релігії й моралі. У праці "Тотем і табу" (1913) він, із позицій психоаналізу та враховуючи специфіку первісного мислення, обґрунтував практичну необхідність тотемних свят. У кінці XX ст. Ю. Бородай вказував, що тотемне свято склало основу давньогрецької трагедії як початку мистецтва, попередньо трансформувались в оргаїстичні культи родючості на зразок діонісій [1, 134].

Мета статті – здійснити доведення істинності гіпотези З. Фрейда стосовно тотемного свята, що дозволить у подальшому використовувати її для дослідження народних обрядів і художніх творів колективного чи індивідуального мистецтва.

На початку свого існування люди жили ордою, якою керував батько. Сини підкорялися батькові, а той один володів усіма жінками. Тих, хто намагався повстати проти вожака, він виганяв із орди. Синів не влаштовувала така перспектива, тому одного разу вони об'єдналися проти батька, вбили та з'їли його. Але почуття вини, яке відрізняє людину від тварин, привело братів до розкаяння. Як результат, вони більше не бажали користуватися жінками, що належали батькові. Протиріччя між статевим інстинктом і відмовою від його задоволення сьогодні пояснюють тим, що коїтус і смерть тих, хто зазіхав на самок усередині власної групи, злилися в одне цілісне сприйняття й стали тотожними. І щоб припинити самовбивчу практику, самці мали відмовитися не лише від проявів статевого інстинкту, а й від прямої символіки в мові та від оголеності, надягнувши пов'язку на стегна [1, 158].

Процес заміщення (достатньо важливий аспект у концепції психоаналізу) замість батька обирає тварину, яка заміняє собою вбитого та з'їденого й перетворюється на тотема. Таким чином, завдяки внутрішньому самообмеженню виникають два головні табу тотемізму: не вбивати тотема і не мати з ним сексуальних зносин. Але тотем об'єднував усіх членів родини й тому було заборонено позбавляти життя та вступати в статеві стосунки з усіма представниками свого племені. Так, за Фрейдом, у процесі каяття в людини з'являється почуття совісті, якого позбавлені представники тваринного світу, народжується культура, а на зміну ендогамії приходять екзогамія.

Що ж стосується тотема, то на нього заборонено було полювати, йому поклонялися, його вшановували як прабатька роду. Втім, щороку існував один день, коли влаштовувалося тотемне свято. У програмі такого свята було й убивство тотема, й уживання його м'яса, й оргія з інцестуальними зносинами між членами родини. Причому кожен зобов'язаний був робити те, що зазвичай заборонялося й навіть суворо каралося. Далі наставало каяття й плем'я цілий рік до наступного свята вшановувало головні табу тотемізму [5, 222–224]. Визначимо найголовніші події тотемного свята, але розглянемо їх із точки зору композиції; в майбутньому це може бути використане як інструмент розгляду творів мистецтва й пошуків їхніх спільних рис із тотемним святом:

а) вихідна ситуація – експозиція. Існують головні табу тотемізму, котрих суворо дотримуються. Плем'я живе за давно встановленими законами, які ніхто не має права порушувати. Але настає час щорічного тотемного свята.

б) убивство тотема – зав'язка. Подія порушує звичне життя племені: відбулося те, що, з точки зору здорового глузду, не повинне було відбутися. Повністю змістилися полюси, дійсність викривля-

ється й спотворюється: що було поганим, стало добрим, і навпаки. Більш того, через табу, яке ніхто не мав права порушувати, тепер зобов'язаний переступити кожен;

в) уживання м'яса тотема – передкульмінація. Порушення першої заповіді. Поїдаючи плоть священної тварини, засновника роду, прабатька, предка, кожен член племені розумів, що вже не існує стримуючих мотивів;

г) загальна оргія з інцестуальними зносинами – кульмінація. Усі жінки і дівчата племені належали до роду тотема й являли табу для чоловіків, котрі мали шукати собі партнерш за межами племені. Екзогамія накладала ще одне табу: не мати статевих стосунків із тотемом. Але не під час тотемного свята, де статеві інцестуальні стосунки ставили обов'язок кожного члена;

д) каяття – розв'язка. Полюси повертаються на свої місця: добре знову стає добрим, а погане – поганим. Члени племені розуміють, що вони відступили від закону й порушили табу, за які в інший час їх чекала б неминуха смерть. Але зараз ніяке покарання їм не загрожувало й це було ще одним, уже третім, шоком для психіки тогочасної людини.

Також коротко та дещо спрощено можна охарактеризувати концепцію З. Фрейда. Довести її чи спростувати, можна лише розглянувши еквівалент тотемного торжества – ведмежего свята в народів Півночі та Далекого Сходу. Свого часу Д. Фрезер приділив багато уваги саме ведмежему свята в айнів, нівхів, нанайців, орохів. Ведмеже свято часто описувалося на сторінках етнографічних видань; достатньо сказати, що перше таке видання з'явилося в Японії 1652 р. Ми звернемося до пізніших описів, котрі були здійснені після публікацій В. Вундта, Д. Фрезера й З. Фрейда, а саме до праць Б. Пілсудського та Б. Васильєва, що побачили світ відповідно в 1914 й 1948 рр.

Ведмеже свято являє собою "комплекс обрядів, пов'язаних із полюванням на ведмеда, з білуванням його туші, з використанням в їжу його м'яса, з "похованням" його черепа та кісток" [2, 78]. Справа в тому, що головними атрибутами тварини є голова та кістки, оскільки люди, вбивши ведмеда, "не роблять йому насправді ніякої шкоди. Айни цілком переконані, що будь-яка тварина після смерті відроджується. Не можна лише викидати його голову" [3, 145]. Усі вказані народи перебувають на нижчих щаблях розвитку людства, коли потреба в розвагах надзвичайно сильна. Таким чином, можна пояснити й заходи, котрі являють собою релікт давніх фалічних обрядів та "покликані забезпечити збереження та розмноження тварини. Вони виражаються в особливому ритуальному ставленні до статевих органів ведмеда, у використанні під час танців спеціально зроблених дерев'яних фалосів, у виконанні сценок еротичного характеру, а також пісень і танців нескромного змісту..." [4, 73]. У саліських остяків виконувалися пантоміми під музичний акомпанемент. У них зображали ведмеда в різні моменти його життя: на полюванні за здобиччю, під час зустрічі з мисливцем чи залицання до ведмедиці. Хоча виконання сцен еротичного характеру відзначається значним реалізмом, це не бентежить жінок і дівчат, які присутні на святі. І виправданням є надзвичайна серйозність і важливість обряду в очах глядачів. Звичайно, що під важливістю варто розуміти два найголовніші мотиви, однакові й для сучасних мисливців, і для представників палеоліту: вдале полювання та примноження чисельності звірів, які являють собою промисловий об'єкт.

Цілком зрозуміло, що приплід тварин мислився винятково через статевий акт, якому й присвячувалися деякі обряди ведмежего свята. Переважно це були інсценізації та імітування сексуальних дій. Долгани імітували акт із тушею вбитого звіра. Евенки проводили ритуальні церемонії з членом ведмеда. А після складання черепа та кісток в анатомічній послідовності, чоловіки валили скелет на землю й також зображали статевий акт. Учені, проводячи паралель між святом ведмеда та білухи – китоподібного морського ссавця, вказують, що в коряків жінки під час танцю рухалися так, начебто вони віддавалися тварині й при цьому промовляли: "Дорогий гість прийшов" [4, 73]. Імітація статевого акту й запліднення дозволяють пов'язувати означені обряди не лише з тотемічними віруваннями, а й з магією, яка, на думку Фрезера, є архаїчною попередницею релігії. Суто психологічне сприйняття учасниками свята імітативних обрядів як магічних З. Фрейд пояснив так: "Із часом психічний акцент переноситься від мотивів магічних дій на їх засоби й на самі дії. Можливо, правильніше сказати, що на цих засобах їй (примітивній людині – О. К.) стає очевидною переоцінка її власних бажань. Здається, що саме магічна дія, завдяки своїй схожості з бажанням, призводить до його здійснення" [5, 139]. Виходячи з наведених фактів, можна констатувати, що оргія як елемент тотемного свята не була самоціллю; статеві акти людей мали всіляко сприяти коїтусам зооморфних божеств, необхідних для розмноження тварин.

В основі сучасного ведмежего свята, як і свята тотемного, також убивство тварини, якій поклоняються. На початку святкування фривольні зносини людей різних статей суворо заборонені. Виконується це з усією строгістю до того часу, поки не відбувається вбивство ведмеда, а опісля починається колективне вживання спиртного; причому п'ють жінки й, навіть, діти. "Дівчата й нестарі ще жінки раз у раз входять і виходять на вулицю вдвох, утрюх. У сьогоднішній день, коли в усіх чолові-

ків скаламутилося в голові, небезпечно з'являтися одній на маловідвідуваній вулиці. Легко може статися, що якийсь напівп'яний гість підстереже перехожу й... зтягне в кущі" [3, 130]. А ось як описується те, що трапляється після заходу сонця: "Двері в юрті ляснули, й квапливими нервовими кроками вийшла із сіней молода дівчина з берестяним відерцем у руках. Відійшовши дещо від житла, вона зупиняється, оглядається навколо й майже бігцем прямує до комори. Із-за кущів бузини вискакує силует і негайно зникає, а з ним щезає й гнучка фігура дівчини. Із кожної юрти вибігали жіночі фігури до коханців, що очікували їх у домовлених місцях. Останні готові були з'їсти холодну вечерю чи залишитися без неї, ніж пропустити можливість таємного нічного побачення" [3, 133]. Достатньо очевидно простежується паралель між тотемним святом часів палеозою з ведмежим на Сахаліні початку ХХ ст. Поки ведмідь (прообраз тотемної тварини) ще не вбитий, існує сувора заборона на коїтус. Але після вбивства все докорінно змінюється: дорослі, підігріті дією алкоголю, повністю віддаються думкам про статеві зносини та діям щодо задоволення сексуальних потреб.

Цю ж думку можна підтвердити й символікою багатоденного свята в айнів. У ніч перед убивством ведмеда "біля поясу кожної [жінки] висіли порожні піхви. Ножі цієї ночі повинні бути витягнуті... використання ножів цього вечора взагалі заборонене..." [3, 103]. Але на ранок, коли ведмідь має бути приведений на спеціально облаштований майданчик, усе змінюється: "Поки жінки вдягали діглахів, чоловіки виносили з юрти до лобного місця ті шаблі й старі сагайдаки, що висіли вночі на стінці" [3, 108]. Таке зауваження може слугувати доказом того, що шабля чи ніж є уособленням статевого члена, піхви – уособленням вагіни (в перекладі з лат. "вагіна" означає не що інше, як "піхви" або "футляр"), а входження зброї до піхов є символом статевого акту. Не можна заперечувати, що в народів на примітивному рівні розвитку символіка виражена значно вагомніше й має неабияке практичне значення.

І останній момент, на якому варто зупинитися, стосується взаємозв'язку між тотемною релігією та екзогамією, коли чоловіки почали шукати собі наречених не всередині свого племені, а в чужих родах, представниці яких належали до інших тотемів. Тут ми звертаємося до другого найголовнішого табу, що існувало в примітивних суспільствах поряд із заборонаю вбивства тотема – не вступати в статеві зносини з тотемом. Під тотемом кожен чоловік розумів усіх жінок і дівчат свого племені. Цікаво, що ця заборона, можливо дещо трансформована, існує в народів, які вшановують культ звіра. Б. Васильєв, розкриваючи тему обмеження для жінок у споживанні ведмежого м'яса, пише: "Ці обмеження були суворішими для жінок свого роду й менш суворими для жінок, узятих із інших родів. Так, згідно з ороцьким ведмежим міфом, передні ноги слід їсти дружині господаря ведмеда, в той час як для "сестер", тобто для жінок свого роду, вся передня частина ведмежої туші була забороненим м'ясом" [2, 90]. Легенди, подібні до згадуваних, зустрічаються майже в усіх народів, які вшановують культ звіра як свого прабатька й засновника роду. Це підтверджує, що тотем ведмеда пов'язаний із материнським родом і сягає глибокої давнини – того часу, коли пошуки нареченої всередині роду були змінені на екзогамний шлюб.

Таким чином, композиція тотемного свята, дослідженого З. Фрейдом у праці "Тотем і табу", співвідноситься з ведмежим у народів Півночі та Далекого Сходу. А це означає, що такі елементи, як порушення головних табу тотемізму – вживання м'яса священної тварини та інцестуальні зносини всередині роду, а також каяття у здійсненому мали місце в давніх суспільствах мисливців і тваринників.

Література

1. Бородай Ю. М. Эротика – смерть – табу: трагедия человеческого сознания / Ю. М. Бородай. – М. : Гнозис, 1996. – 416 с.
2. Васильев Б. А. Медвежий праздник / Б. А. Васильев // Советская этнография. – 1948. – № 4. – С. 78–104.
3. Пилсудский Б. О. На медвежьем празднике у айнов о. Сахалина / Б. О. Пилсудский // Живая старина. – Вып. 1–2. – 1914. – С. 67–162.
4. Соколова З. П. Культ животных в религиях / З. П. Соколова. – М. : Наука, 1972. – 216 с.
5. Фрейд З. Тотем и табу / Зигмунд Фрейд : пер. с нем. М. В. Вульфа. – СПб. : Азбука-классика, 2005. – 256 с.

References

1. Borodai, Yu. M. (1996). Erotica – death – a taboo: the tragedy of the human mind. Moscow : Hnozis [in Russian].
2. Vasiliev B. A. (1948). Bear holiday. Sovetskaia etnografiia, 4, 78–104 [in Russian].
3. Pilsudskii B. O. (1914). In a bear feast of the Ainu Sakhalin island. Zhivaia starina, 1–2, 67–162 [in Russian].
4. Sokolova Z. P. (1972). The cult of animals in religions. Moscow : Nauka [in Russian].
5. Freud Z. (2005). Totem and Taboo. St. Petersburg : Azbuka-klassika [in Russian].